

MUMTOZ ASARLAR VA O'ZBEK SHEVALARI TILINI QIYOSIY TAHLIL QILISH MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10823827>

Gayubova Komila Anvarovna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Annotatsiya

Klassik asarlar tili nafaqat o'sha davr mahsuli, balki bir qator davrlar tilidir. Bundan tashqari, o'zbek tilining dialekt asoslari va manbalari murakkab va xilma-xildir. Shu ma'noda, dialektlarni mumtoz asarlar tili bilan birgalikda qiyosiy o'rganish, asarlar tilining dialektal asoslarini o'rganishda asosiy manba bo'lib, bugungi kunda zamonaviy o'zbek adabiy tilini boyitishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar

O'zbek adabiy tilining dialektal asoslari, Navoiy asarlari va o'zbek lahjalarida uchraydigan qo'shma so'zlar, o'zbek lahjalarini o'rganish, milliy tilning dialektal tarkibi, o'zbek lahjalari leksikasi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganish, tadqiq etish va baholash uchun ushbu tilning hozirgi holati va umuman uning o'tmishdagi rivojlanish tarixiga nazar tashlash kerak. Chunki qadimgi turkiy til, eski o'zbek tili va o'zbek lahjalari hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotining ildizlari va asosidir.

O'zbek adabiy tilining dialektlarga munosabatini o'rganish, dialektlarning qadimgi turkiy va eski o'zbek tillari bilan aloqasi va ketma-ketligini hisobga olgan holda, hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasini yanada boyitish va ishlatilmay qolgan leksik qatlamni tahlil qilish imkonini beradi.

Ma'lumki, o'zbek milliy tili dialektal tarkibi tufayli turkiy tillar tizimida alohida mavqega ega. Bu jihat ko'plab olimlarning, jumladan, rus turkologlarining e'tiborini tortdi. "O'rta Zarafshon vodiysi" (1980) asarida 20 dan ortiq turkiy tillarni o'rganib, ular bo'yicha tarixiy-qiyosiy reja asosida tadqiqotlar olib borgan akademik V. V. Radlov o'zbek lahjalarining xilma-xilligidan hayratga tushib, "O'zbek klanlari nihoyatda katta maydonga tarqaldi". Ularning tillari turli xil farqlar va tafovutlarga ega, ammo biz ularning barchasiga yagona til sifatida qarashimiz kerak, hech bo'lmaganda Avliyo otadan Buxorogacha bo'lgan barcha shaharlarning aholisi bir-birlarini hech qanday qiyinchiliksiz tushunishadi", deb yozgan u. Prof. E. A. Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" (1933) risolasida "degan

fikrni bildirgan... turkiy tillarning hech birida o'zbek tili kabi keskin dialektal farqlar mavjud emas".

Darhaqiqat, o'zbek shevalarining xilma-xilligi va xilma-xilligi so'zlarda, grammatik shakllarda, ayniqsa ularning fonetik tuzilishida juda aniq ko'rinadi.

Tilimizning tarixiy rivojlanish yo'llarini kuzatib, tarixiy manbalarimizni sinchkovlik bilan o'rganib, ichki manbamizni, ya'ni shevalarimizda yashaydigan boy merosimizni o'rganish, ularni faollashtirish, adabiy tilimizda bo'lmagan so'zlardan foydalanish orqali so'z boyligimizni yanada oshirishimiz mumkin. til, hatto yangi ma'noda ham. buzilgan ildizlarni qayta kashf eting va tilimiz tarixini yanada boyiting. yordam beradi.

O'zbek tili tarixda turli vaziyatlarni boshidan kechirgan va o'z ildizlaridan yulib tashlanganga o'xshaydi. Tilimizning rivojlanish davrlari orasidagi uzilish natijasida tarix va boy lingvistik merosimizdan foydalanmaslik, biz hatto klassik asarlarimizni lug'atsiz ham tushuna olmaydigan darajaga keldik.

Ammo lug'atni tahlil qilar ekan, 11-asr qadimgi turkiy filologiyaning Durdona asari "Devonu Lugotit Turk" ni o'zbek tiliga tarjima qilgan tilshunos professor Solih Mutallibov o'z tadqiqotida 11-asr yozma yodgorliklari til faktlarining asosiy qismi hozirgi o'zbek tilida barqaror ekanligini ta'kidlaydi".ba'zilar darhol sezilarli xususiyatlar mavjud. Ammo biz ularni jiddiyroq o'rganganimizda, ya'ni ularni tirik tillar va lahjalar bilan solishtirganimizda, ular hali ham zamonaviy tilda mavjudligini aniqlaymiz", deb ta'kidlaydi.

Darhaqiqat, mumtoz asarlar tilini o'rganish va ularni zamonaviy o'zbek lahjalari bilan taqqoslash o'zbek tilining tarixi va tarixiy dialektologiyasi nuqtai nazaridan nihoyatda muhimdir.

Masalan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida keltirilgan so'zlar hozirgi o'zbek tili bilan taqqoslansa, ularning aksariyati bugungi kunda ham keng va tor qo'llanilayotganligini ko'rish mumkin: tamga, tegra, kongildosh, tilim, tizim, tizik, batig (konkav / chuqur joy). Ammo shu bilan birga, bugungi kunda adabiy tilimizda ishlatilmaydigan va muqobili bo'lmagan (yoki deyarli unutilgan) so'zlar xalq tili - dialektlarda yashaydi.

Alisher Navoiy o'zbek xalqining buyuk farzandi bo'lgani va o'zbek tilida ijod qilgani uchun u bizning davrimizgacha yetib kelgan. Bugungi o'zbek tili va o'zbek xalqi qadimdan Navoiy davrigacha rivojlanib, Navoiy davrida yuksak cho'qqiga ko'tarilgan o'zbek xalqi va tilining davomidir.

Navoiy asarlari tili nafaqat o'z davrining, balki bir necha davrlarning mahsulidir. Bundan tashqari, ushbu tilning dialektal asoslari va manbalari

murakkab va xilma-xildir. Alisher Navoiy asarlarining tili eski o'zbek tili va uning o'sha davrda keng tarqalgan turli lahjalaridir. Til xalqqa tegishli bo'lib, xalq ma'lum hududlarda guruh bo'lib yashaydi, o'z erlarida turlicha rivojlanadi va iqtisodiy va madaniy rivojlanish darajasiga ko'tariladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Navoiy asarlarini o'rganishda Samarqand viloyati, Qashqadaryo, Surhondaryo, Janubiy Tojikiston va Afg'oniston atrofida tarqalgan o'zbek lahjalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy asos solgan va yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarilgan eski o'zbek adabiy tili Temuriylar davri uyg'onish davri fani va madaniyati ta'sirida shakllandi. Gap shundaki, madaniy markazlarda tarqalgan dialekt va lahjalar Uyg'onish davri ta'siridan xoli emas, shubhasiz, o'zbek adabiy tilining shakllanishi, tarkibi va rivojlanishida muhim omil sifatida ishtirok etgan. Shunisi qiziqki, Navoiy asarlarida uchraydigan, bugungi adabiy tilimizda bo'lmagan so'zlar shevalarda mavjud bo'lib, ular shu kungacha milliy tilda yashab kelmoqda. Navoiy asarlari va lahjalari uchun umumiy bo'lgan so'zlar tabiat, jamiyat, inson, uning fikrlari va faoliyatining barcha sohalari bilan bog'liq turli tushunchalarni ifodalaydi, ya'ni Navoiy asarlari va lahjalari uchun umumiy bo'lgan so'zlar yuqorida ta'kidlaganimizdek, bir yoki ikki tor soha bilan chegaralanmaydi. Tadqiqotimizda biz chorva mollari bilan bog'liq so'zlarni, qushlar va yovvoyi hayvonlarning nomlarini, nomlarini tahlil qilamiz; klanlar, otlar va ot sporti bilan bog'liq so'zlar, odamlar va ularning hayoti va faoliyati bilan bog'liq so'zlar, biz adabiy tilimizda arxaik bo'lib qolgan yoki umuman ishlatilmaydigan leksik qatlam bizning shevalarimizda ulkan xazina sifatida saqlanib qolganligini kuzatdik: avvalokshom - kechqurun, kechqurun. kechaning boshi: Sham 'birinchi tong-o'q yondi anjir'onim otidin(A. Navoiy), oybguy , oybguy-kimnidir ayblovchi, ayblovchi: Ulki sanga eldin erur aibguy (A. Navoiy), bakovul-bosh oshpaz: xizmat o'rtasida bir xizmatkor bor edi, kajrav - orqaga ishlaydigan, qiyshiq yuradigan kishi: Ulki su yanglig ' erur pas nahodu kajrav (A. Navoiy), kapanak - jun ustki kiyim, jul, chakmon: sudrasadagi yirtilgan kapalak boda gadolig (A. Navoiy), kurta ko'ylak, kiyim: men o'sha kurta jubani ul darvishga berdim (A. Navoiy), losh - o'lik jasad, o'lik jasad: itining oldida adashgan arman kabi (A. Navoiy).

Bu misollardan ko'rinib turibdiki, Navoiy asarlari tilini o'rganishda shevalarga murojaat qilish, shevalarni o'rganish muhim ahamiyatga ega. Tilimizning boyligi va go'zalligi faqat shevalarimizda qolmasdan turib, adabiy tilimizni boyitish, buyuk merosimizni asrab-avaylash muhim ahamiyatga ega.

Shu nuqtai nazardan dialektlarni o'rganish, ularni leksik, semantik, fonetik jihatdan ilmiy tadqiq etish o'zbek dialektologiyasining birinchi darajali vazifasi

hisoblanadi. Zero, biz nafaqat boy xazinamizni til ko'ksimizda asrab-avaylash, balki ularni avlodidan-avlodga yetkazish orqali ham milliy tilimiz maqomini oshiramiz. Oziq-ovqat bilan bog'liq leksikani tahlil qiladigan bo'lsak, hech kimga sir emaski, ko'plab taomlar, asarlar va ular bilan bog'liq leksik qatlam hozirgi adabiy tilimizda u yoki bu shaklda ifodalanmagan, faqat dialektlarda yashaydi.

Afsuski, milliy madaniyatimiz, qadriyatlarimiz, folklorimiz, hunarmandchiligimizni tiklash, sayyohlar uchun o'ziga xos milliy rang yaratishga e'tibor qaratilayotgan bir paytda turk taomlari, oziq-ovqat va turli xil mahsulotlar o'z nomi bilan birga ishlatilmayapti.

Masalan, barkach-shirin suv yoki un sepilgan sut (Izboskan), gilmindi - xamirni yupqa qilib yoyib, ichiga sut, shakar va un aralashmasini solib, sariyog ' bilan surtish orqali tayyorlangan taom (Andijon vil.), gurshur - meva va sabzavotlar (Xo'jobod), gazanak - pishmagan qovun (kulrang), gurmastava - grechkali guruchli sho'rva (Xo'jobod), okvosh - pishgan oq makkajo'xori (Xo'jobod), ocharvak yeyuvchi (kulrang), oshimchilik - tushlikdan oldin (Baliqchi), oshchar - choshgohdagi ovqat (Chinobod), buklama - qatlam turi (Korasuv), gulcha-Tutqichsiz qozon, jo'mraksiz (Andijon), umoch- xamirdan tayyorlangan va qatiq bilan aralashtirilgan taom, kuloch-shirin non, sharbat, qaymoq va bodom kabi mevalar, bulgama - yog'siz, mazasiz ovqat, masalan (Qashqadaryo).

Shu ma'noda, birinchi navbatda, mumtoz adabiyot tili asosan o'z davrida keng tarqalgan o'zbek lahjalariga asoslanadi. Bunday dialektlar ham o'z vaqtida juda xilma-xil edi. Ularning hozirgi mintaqaviy tarqalishini aniqlash, o'sha davr adabiy tilining dialektal asoslarini o'rganish bilan bir qatorda, bugungi o'zbek tili va uning dialektlari bilan bog'liqligini aniqlash, hozirgi o'zbek tilining tarixiy aloqasi va rivojlanish xususiyatlarini aniqlash ishlariga aniqlik kiritishi shubhasiz.

Ikkinchidan, o'zbek shevalarini mumtoz shoir va yozuvchilar yashagan davr hududlarini, o'zbek shevalarining o'sha joylarda tarqalish chegaralarini qiyosiy o'rganish asosida o'rganish nihoyatda muhimdir. Til faktlarini qiyosiy tahlillarimiz ushbu dialoglar tomonidan kiritilgan Navoiy materiallari bilan uning asarlari to'plami. Shu ma'noda, dialektlarni mumtoz asarlar tili, xususan, Navoiy asarlari tili bilan qiyosiy o'rganish zamonaviy o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari masalalarini yanada yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, adabiy tilimizni boyitish, buyuk merosimizni asrab-avaylash, tilimizning boyligi va go'zalligini faqat shevalarimizda qoldirmaslik muhim, chunki o'zbek shevalari zamonaviy o'zbek adabiy tili taraqqiyotining ildizi va asosidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. А.Ю.Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои -«Алишер Навои», М.-Л.,1946, 5-бет
2. В.В.Бартольд. Мир Али-шер и политическая жизнь,- "Академик В.В.Бартольд. Сочинения" Том 2, часть 2, М.;1963, 203-бет
3. Х.Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Тошкент, 1990,72-бет
4. Абдурахмонов Д. Карлуклар ва уларнинг тили - "Ўзбек тили ва адабиёти" журналы, 1987, 6-сон